

Voorjaarssymposium D4G, Naar een humane aanpak van epidemieën, bijdrage René ten Bos 13 maart 2026

In de coronacrisis werd een bepaalde groep wetenschappers naar voren geschoven als heel belangrijk: de epidemiologen. Ik heb daarover geschreven in mijn boek 'Het laatste woord'. Cicero zei het al: 'Salus populi suprema lex esto'. Ofwel: de gezondheid van het volk is de hoogste wet. Als dat inderdaad zo is, dan wordt een discipline die zich met de volksgezondheid bezighoudt tijdens een crisis vanzelf een dominant wetenschapsgebied.

Toen corona uitbrak, gebeurde er iets raars. In tegenstelling tot bij eerdere epidemieën ging de overheid zich er intensief mee bemoeien. En de epidemiologie voedde deze bemoeienis maar al te graag. Ik ben vanaf het begin van de uitbraak epidemiologische handboeken gaan lezen. Een definitie van epidemiologie is: de wetenschappelijke studie naar het vóórkomen, de verspreiding en de oorzaken van ziekten en gezondheidstoestanden binnen groepen. Een van de metaforen die je in het vakgebied tegenkomt is deze: de epidemioloog is als een detective. Detectives gaan op een volstrekt rationele manier op onderzoek uit naar de oorzaak van een misdaad. De epidemiologie hanteert in dit licht een strikt positivistische wetenschapsopvatting. Het gaat ze om pure, koele analyse.

Maar naast het spuurwerk is er het normatieve aspect. De epidemioloog analyseert oorzaken en determinanten én doet normatieve aanbevelingen die moeten leiden tot gedragsverandering. Je bent dus een objectieve detective én iemand die vanuit analyse normeert. De epidemioloog ziet zichzelf als een informatiebaken, als degene op wie andere partijen een beroep kunnen doen. Politici, beleidsmakers én burgers kunnen bij deze expert terecht voor informatie én normen voor gedrag.

In mijn boek zet ik uiteen dat er een dunne lijn is tussen informatie en propaganda. Ten tijde van corona hebben we daar veel mee te maken gehad. Een interessante denker over propaganda is de Franse techniekfilosoof Jacques Ellul. In 1964 schreef hij 'Propagande', en het is ongelooflijk hoeveel daarin naadloos toe te passen is op de coronaperiode. Zijn referentiekader was destijds anders; hij schrijft onder meer uitgebreid over propaganda in het China onder Mao. Maar hij trekt het breder en heeft het ook over propaganda in het zogenaamde 'vrije Westen'. In een kritiek op Hannah Arendt zegt Ellul dat propaganda beslist niet alleen in totalitaire staten voorkomt. Sterker nog: geen enkele overheid kan het zich veroorloven niet geïnteresseerd te zijn in wat mensen denken én doen. Propaganda is volgens Ellul niets meer dan een overheidstechniek, waarbij hij stelt dat die vooral gaat over het beïnvloeden van het handelen van mensen. Wat ze denken doet er niet echt toe, zolang ze maar doen wat jij wilt dat ze doen.

Jona Walk had het in haar bijdrage over de strijd tegen 'desinformatie'. Vanuit mijn bestudering van propaganda als techniek zeg ik: propaganda is niet hetzelfde als desinformatie. Goebbels zei het al: de meest effectieve propaganda is de waarheid vertellen. Pas als het met waarheid niet helemaal lukt, verdraai je de boodschap. Zie bijvoorbeeld de teksten op sigarettenpakjes. Een daarvan luidt: van roken krijg je kanker. De waarheid is dat rokers meestal andere ziektes krijgen; slechts een deel sterft daadwerkelijk aan longkanker. Is zo'n tekstje nu een waarheid of onwaarheid? De propagandist heeft daar weinig boodschap aan, zolang hij het gedrag maar beïnvloedt. Desnoods met een leugentje om bestwil. Het gaat hem niet om het doordrukken van orthodoxie – dus het juiste denken – maar om orthopraxie: het correcte handelen. De succesvolle propagandist steekt daarbij in op een prereflexief niveau. Het beoogde gedrag – de juiste handeling – moet voor de gepropagandeerde aanvoelen alsof dit uit hem- of haarzelf voortkomt.

Gezondheid en propaganda hebben altijd ten diepste met elkaar samengehangen. Vandaar mijn koppeling tussen epidemiologie en propaganda. In de corona-epidemie hebben we dat heel duidelijk kunnen zien. Er was een *doomsday virus*, en de angst was groot. Juist vanwege de inzet van de propagandatechniek op het prereflexieve (angst)niveau, is het na de crisis heel moeilijk om tot reflectie te komen. De propaganda is erg effectief geweest om het denken als het ware weg te drukken. Zodra mensen gaan denken, beginnen ze immers te twijfelen aan de handeling. Misschien was én is het daarom nog altijd zo stil, en horen we ook nu nog amper kritische geluiden. Je mag er inmiddels van denken wat je wilt, onder het regime van effectieve propaganda deel je dat denken niet met de ander.

Ik vrees dat het niet zomaar beter wordt. We leven overduidelijk in een epistemocratie, een cultuur die kennis als het allerbelangrijkste ziet. En waarin de slogan luidt: 'Follow the science!', ook als onduidelijk is wat 'de wetenschap' eigenlijk is. Juist in een epistemocratie heeft de epidemioloog een steeds krachtiger stem, en krijgt de combinatie van analyse en normeren alleen maar meer invloed.